

Lirigzona MORINA & Blerina KASTRATI

ROLI I GRUAS NË DEMONSTRATAT E VITIT 1981

Demonstratat e vitit 1981 ishin të karakterit gjithëpopullor që rrjedhën si rezultat i pabarazisë nacionale të Kosovës në kuadër të RSFJ-së, që konsistonte në prapambetje ekonomike e në statut të pabarabartë me republikat e tjera edhe pse statutin e njëjtë e kishte të rregulluar ligjërisht me Kushtetutën e 1974, por kjo kishte mbetur vetëm në teori. Roli i gruas në Demonstratat e 1981 ishte shumë i rëndësishëm, kontributi i saj ishte nga pjesëmarrja masive e aktive e deri tek të qenit organizatore e demonstratave në qytetet e ndryshme të Kosovës. Në radhën e grave më të shquara që kontribuan tek Demonstratat e 1981, ishin: Teutë Hadri, Lumnije Musa, Teutë Bekteshi, Bahrije Kastrati, Nazire Curaj, Ajshe Gjonbalaj, Elhame Shala, Eshrefe Halimi, Emine Rakovica, Vahide Hoxha, Mynavere Kastrati, Vildane Ahmeti, Fetije Bajrami, Kadrie Gashi të cilat i dhanë jehonë frymës protestuese e kundërshtuese.

Që nga Demonstrata e 1968 deri në ato të 1981 ishin pjesë aktive duke organizuar takime e punuar parulla. Në konviktin nr. 1 parullat u përgatitën nga Lumnije Musa dhe Teutë Bekteshi, ndërsa në konviktin nr. 2 nga Lumnije Musa dhe Teutë Hadri. Të parët që përplasën tabakët e bukës në shenjë proteste në Mensë, ishin Bahrije Kastrati dhe Abdullah Tahiri. Në këtë periudhë botohej edhe gazeta ilegale, “Kosovarja e re” në të cilën shkruhej: “Partia zbërthen planet rankoviqiane”, në të cilën përshkruan se si në ngjarjet e 1981 shovinistët serbë shpërthyen në atë mënyrë që nuk arritën të fshehin qëllimet e tyre. Për shkak të aktivitetit të tyre në Demonstratat e 1981 ato u akuzuan si kundërrevolucionare, nacionaliste e seperatiste prej pushtetit serbo-jugosllav.

Shkaqet, organizimi dhe pasojat e Demonstratave të 25, 26 marsit dhe 1, 2 prillit 1981

Shqiptarët në Kosovë gjatë viteve të '60-ta dhe '70-ta e shprehen hapur kërkesën që t'u njihej statusi i kombit dhe i republikës edhe ndaj pushtetit. Këtë kërkesë nuk e shpalosën vetëm në Demonstratat e vitit 1968, por vazhdimisht edhe më tej, duke treguar këmbëngulësinë për t'u pavarësuar nga Serbia.¹ Viti 1981 shënon fillimin e demonstratave ku në krye do të vendosen studentët e Universitetit të Prishtinës.² Faktori kryesor që dërgoi në organizimin e Demonstratave të studentëve në vitin 1981 në Kosovë, bartës të cilëve ishin studentët, e që iu bashkuan të gjitha shtresat popullore ishte politika shtypëse jugosllave.³

Me Kushtetutën e viti 1974 Kosova mori statutin e republikës, por kjo nuk u zbatua në praktikë, zhvillimi i ngadalshëm ekonomik që rrjedhimisht ndikonte edhe në zhvillim të ngadalshëm kulturor e intelektual, shfrytëzimi i pasurive natyrore dhe lëndës së parë për të zhvilluar pjesë të tjera të Jugosllavisë dhe kushtet e vështira të jetës së studentëve shqiptarë ishin faktorët që ndikuan në shpërthimin e demonstratave të studentëve.⁴ Demonstrata filluan më 11 mars me protestat e studentëve të Universitetit të Prishtinës për përmirësim të kushteve të jetesës dhe ushqimit në konvikte.⁵ Grupi i studentëve u nisën në drejtim në rrugën "Ramiz Sadiku" drejt Fakultetit Teknik, ku këtij grupi iu bashkuan edhe profesorë e anëtarë të KK-së të LK-së së Prishtinës dhe LK-së së Kosovës. Me parullat "Kushte" dhe "Ushqim", marshuan në drejtim të Teknikut.⁶ Pas situatës së krijuar më 11 mars, rrjedha e ngjarjeve lë të nënkuptonte që do të ndodhnin përsëri ndryshime. Më datën 25 mars në konviktet nr. 3 e nr. 4 u

¹ Marenglen Verli, *Shqipëria dhe Kosova - historia e një aspirote*, (Tiranë: Botimpex, 2007), 311.

² Shkodran Imeraj, *Kosova 1968-1990*, (Prishtinë: Instituti i Historisë, 2021), 98.

³ Bejtullah Tahiri, Kush i organizoi Demonstratat e vitit 1981 dhe cilët ishin faktorët që shpërthyen ato? Demonstratat e vitit 1981, Vëllimi I, ed. Zymer Neziri (Prishtinë: IAK, SHBPK, 2021), 89.

⁴ Januz Jonuzaj, Rrethanat politike, ekonomike e shoqërore në Kosovë nga Lufta e Dytë Botërore tutje dhe Demonstratat e studentëve të 11 marsit të vitit 1981, në Demonstratat e vitit 1981, Vëllimi I, ed. Zymer Neziri (Prishtinë: IAK, SHBPK, 2021), 164.

⁵ Demonstratat e vitit 1981 në Kosovë, *Fjalori enciklopedik shqiptar*, A-GJ (Tiranë: Akademia e Shkencave të Shqipërisë, 2008), 446.

⁶ Sabile Keqmezi-Basha, *Kosova 1945-1990*, (Prishtinë: Instituti i Historisë, 2017), 219.

mblodhën studentët ku pas asaj që Demonstratat e 11 marsit ishin “armiçësore” ata ishin edhe më të vendosur, kjo do të organizohej në ditën kur Tito do të sillte stafetën. Në anën tjetër pushtetarët po organizonin që të nxirrnin edhe nxënësit jashtë për të krijuar imazh të rrejshëm në ditën që do të vinte Tito.⁷

Më 25 mars pati demonstrata edhe në Prizren ku u mblodhën në oborrin e përbashkët të Shkollës së Lartë Pedagogjike dhe të Akademisë Pedagogjike, ku një grup prej 20-30 nxënësve të shkollave të mesme dhe studentë u futën në ndërtesën e Shkollës së Lartë Pedagogjike duke thirrur parullën “Kushtetutë”, ku këtij grupi iu bashkuan edhe nxënës të tjerë dhe vazhduan drejt shkollës së Mjekësisë dhe Konviktit të studentëve, e kjo u ndalua me intervenim e policisë.⁸ Më 26 mars një grup studentësh bllokuan hyrjet në tri konvikte duke kërkuar për të biseduar me personalitet të Universiteti dhe funksionarë krahinorë. Ata shpalosën parullat “Trepça punon për të tjerët”, “Rroftë klasa punëtore”, “Duam republikë”, “Kosova e kosovarëve”.

Për të ndaluar depërtimin në qendër të studentëve policia përdori gaz lotsjellës dhe u arrestuan rreth 200 studentë dhe 21 u ndalën në paraburgim.⁹ “Kosova Republikë”, “Republikë”, “Kushtetutë, ja me hatër ja me luftë”, ishin parullat që u shpalosën në Demonstratat e 1 prillit. Këto iu shtuan krahas edhe kërkesës për t’i liruar shokët e tyre.¹⁰ Një grup nxënësish të shkollës së mesme ekonomike, shkollës bujqësore dhe studentë u nisën në drejtim të qytetit duke thirrur parullën “Republikë”. Nxënësve iu bashkuan edhe punëtorë të ndërtimtarisë, të cilët punonin në objektet e lagjes “Dardania” dhe vazhduan në drejtim të Mensës së Studentëve dhe vazhduan drejt Fakultetit Juridik dhe Teknik. Të dhënat zyrtare të krahinës i kishin përgjysmuar numrin e të lënduarve. Dhuna që ishte përdorur kishte vazhduar edhe më datën 2 prill 1981.¹¹ “Ne nuk jemi jugosllavë, por jemi shqiptarë”, “Duamë Republikë”, “Bashkim”, “Unitet”, “Pollogu e Korabi janë Kosovë”, “Pa Republikë, s’ka barazi”, janë parullat që u

⁷ Naim Krasniqi, *Demonstratat e vitit 1981 në Kosovë sipas shtypit gjerman*, (Prishtinë: SAS, 2011), 67.

⁸ Sabile Keqmezi-Basha, *Kosova...*, 226.

⁹ Po aty, 228.

¹⁰ Naim Krasniqi, *Demonstratat...*, 86.

¹¹ Sabile Keqmezi-Basha, *Kosova...*, 234.

përdorën edhe në demonstratat e 2 prillit.¹² Demonstrata filluan edhe në Vushtrri, Lipjan, Gjakovë e Gjilan. Në Vushtrri ishin bashkuar edhe punëtorët e ndërmarrjes ndërtimore “Kosova”.

Në Gjakovë studentët u grumbulluan në orët e pasdites para internatit të shkollave të mesme dhe u organizuan për të marshuar drejt qytetit, por u shpërndan nga policia dhe ato u ndan në grupe më të vogla për t’u bashkuar në qendër të qytetit për të protestuar me parullat “Poshtë Borgjezia”, “Duamë Republikë”. Kryesia e RSHJ-së dhe Kryesia e Komitetit Qendror të LKJ-së mbajtën mbledhje urgjente me të gjithë anëtarët për gjendjen e krijuar në KSA të Kosovës.¹³ Më 2 prill Sekretariati Krahinor i Punëve të Brendshme shpalli gjendjen e jashtëzakonshme, e cila zgjati deri më 8 prill 1981. Pas Luftës së Dytë Botërore ishte hera e dytë që shpallej gjendja e jashtëzakonshme. Në ditët që pasuan në Kosovë vërshuan rreth 45 000 ushtarë që ishte 3 herë më shumë se para ngjarjeve të 1981, forcat e milicisë arritën deri në 20 000 veta. Tankat u shtuan nga 72 në 352 ose pothuajse 5 herë më shumë.¹⁴

Pas demonstratave u shkarkuan nga pozitat udhëheqëse politikanët shqiptarë. Shumë u arrestuan e dënuan si nacionalistë, u godit fillimisht Universiteti ku u përcaktua si “kështjellë e nacionalizmit shqiptar”. Të njëjtin fat e patën edhe institucionet tjera kulturore dhe arsimore. Bashkëpunimi arsimor, kulturor e shkencor me Shqipërinë u ndërpre.¹⁵ Më 28 mars në kompetencat e Sekretariatit të Punëve të Brendshme të Kosovës, padrejtësisht ndërhyjnë Federata dhe Serbia, edhe pse me Kushtetutën e 1974 ishte siguruar autonomia. U burgosën 70 mijë shqiptarë me kundërvajtje dhe me burgim të rendë u dënuan deri me 15-20 vjet. Në polici kaluan rreth 700 mijë veta qoftë nëpërmjet hetimeve, paraburgosjeve e dënimeve për vepra penale, kundërvajtjeve për karakter politik. Nenet që përdornin për të futur shqiptarët në burg ishin neni 114 që ishte rrezik kundërrevolucionar dhe 133 për propaganda armiqësore.¹⁶ Procese gjyqësore e dënime për pjesëmarrje në Demonstratat e 1981 në komunën e Pejës nën akuzën e bashkimit për veprimtari armiqësore

¹² Naim Krasniqi, *Demonstratat...*, 92.

¹³ Sabile Keqmezi-Basha, *Kosova...*, 339.

¹⁴ Akademia e Shkencave e Shqipërisë, *Historia e popullit shqiptar*, Vol. IV, (Tiranë: Toena, 2009), 392.

¹⁵ Po aty, 393.

¹⁶ Sabile Keqmezi-Basha, *Kosova...*, 256.

dhe për cenim të rregullit shoqëror të shtetit duke u bazuar në nenet 136, 114 u akuzuan rreth 11 veta në mesin e të cilëve kishte nxënës, studentë, arsimtarë e profesorë, të cilët u dënuan me 69 vjet burg. Në periudhën tetor-prill 1981 në Gjykatën e Qarkut të Pejës u dënuan 30 veta me 134 vjet burg të rëndë. Në Ferizaj u dëbuan nga puna 32 veta, nga shkolla u përjashtuan 19 nxënës dhe rreth 28 studentëve u ndërprejnë bursat. Pas arrestimeve e proceseve gjyqësore udhëheqësit politikë të Beogradit kërkonin me ngulm nga shërbimet e organeve kompetente që të vazhdonin “aksionin e zbulimit” që do të thoshte vënie në dispozicion të njerëzve në kontrollin e UDB-së dhe nga gjithë kjo u pasua me formimin e këshillave në organizata punuese, shkolla, universitete dhe vende të tjera që kishin karakter zbulimi “armiqtë e popullit”.¹⁷ Pushteti serb nuk kurseu as fëmijët e moshës 14-15-vjeçare që përbënin rreth 3.9% të të dënuarve, ndërsa të miturit e moshës 16-18% përbënin 15.6 %.¹⁸

Roli i gruas në Demonstratat e vitit 1981

Gratë dhe vajzat dhanë kontribut të çmuar në të gjitha format e lëvizjes çlirimtare. Ato morën pjesë në mënyrë aktive në demonstrata dhe protesta.¹⁹ Ato ishin forcë politike dhe morale dhe pjesë aktive e demonstratave. Ato u akuzuan si kundërrevolucionare, nacionaliste e separatiste. Një nga format më të shpeshta të pushtetit që përdorte ishin bisedat informative që në shumicën e rasteve ishin pretekst për të përdorur torturat dhe keqtrajtimet psikike e fizike me orë të tëra. Vetëm në komunën e Ferizajt në vitet 1981-1991 u keqtrajtuuan mbi 53 gra ndër të cilat kishte nëna dhe nxënëse. Ajo u gjend edhe në mesin e të izoluarve, ajo u keqtrajtua me pretekstin për kërkimin e armëve sidomos në ato raste kur ajo ishte kryefamiljare. Në radhën e grave më të shquara që kontribuan tek lëvizjet studentore, ishin: Elhame Shala, Eshrefe Halimi, Emine Rakovica, Vahide Hoxha, Mynavere Kastrati, Vildane Ahmeti, Fetije Bajrami, Kadrie Gashi, të cilat i dhanë jehonë frymës protestuese e kundërshtuese.

Këto grupe kishin filluar që nga viti 1968 të njihnin dukshëm rritjen e numrit të grave pjesëmarrëse në grupet e organizuara ilegale,

¹⁷ Po aty, 259.

¹⁸ Po aty, 260.

¹⁹ Hajrullah Koliqi, *Gruaja ndër shekuj*, (Prishtinë: Libri shkollor, 2009), 357.

specifikisht në shërbim të çështjes kombëtare dhe përpjekjes për çlirim. Fillimisht kanë qenë të organizuara në nivelin e bisedave mes shoqesh, shokë, e më pas janë krijuar celulat e para, ndërsa më vonë janë krijuar grupet ilegale.

Një ndër to është organizata patriotike “Ideali”, organizatë e të rinjve gjimnazistë të shkollës së mesme në Pejë. Ky grup ndryshe është quajtur edhe “grupi i vajzave”, sepse në kryesinë e saj ishin 7 vajza dhe 2 djem.

Udhëheqës ishin Havë Shala dhe Robert Rasaj, ndërsa disa nga anëtarët ishin: Zyrafete Muriqi, Hydajete Kelmendi, Zoge Shala etj.²⁰ Gratë që ishin pjesë e grupeve ilegale të ndryshme: Haxhere Sylja dhe Hidajete Osmani, anëtare të “Grupit Revolucionar” i formuar në vitin 1974. Sanije Osmani, Ilmiye Korça dhe Saime Isufi, anëtare të grupit “Shqiponjat e arta” në Gjilan. Zymrije e Kumrije Fazliu, Mihane e Minire Sadiku e Hasije Selishta, anëtare të grupit “Kenzara”, në Kamenicë.²¹

Teutë Hadri, anëtare e organizatës OMLSHK, organizatore dhe pjesëmarrëse. Drita Kuqi, anëtare e grupit “Lëvizja Nacionalçlirimtare e Kosovës dhe viseve tjera në Jugosllavi”, pjesëmarrëse e demonstratave, dënohet më maj me 6 vjet burgim. Akilde Dednica themeluese e grupit ilegal “Kosova në lëvizje”, grup që vepronte në mbështetje të kërkesave të vitit 1981. Ajshe Gjonbalaj, themeluese e grupit ilegal “Komiteti për Mbrojtjen e të Drejtave të Shqiptarëve”, pjesëmarrëse në demonstratat në Prishtinë dhe Lipjan. Havë Shala së bashku me një grup gjimnazistësh në Pejë themelojnë grupin “Ideali” që moto kishin realizimin e kërkesave të Demonstratave të 1981. Nazife Xhemajli, pjesëmarrëse e Demonstratave, e dënuar me 5 vjet burg. Dinore Curri Hasanmetaj, organizatore e Demonstratave të 1 e 2 prillit në Vushtri. Nadije Ramadani, anëtare e organizatës ilegale “Shotë Galica” e dënuar me 5 vjet burgim pas demonstratave. Naime

²⁰ Fehmi Hajra, “Intervistë me Myrvete Dreshaj”, https://oralhistorykosovo.org/wp-content/uploads/2017/07/Myrvete-Dreshaj_SHQ_OKSGJ-1.pdf (10 tetor 2005, parë për herë të fundit më 1 shtator 2023).

²¹ Pjesëmarrja e gruas si organizatore dhe veprimtare në Demonstratat e vitit 1981 në Kosovë dhe në mërgim (Pashtriku, 2023) https://pashtriku.org/pjesemarrja-e-gruas-si-organizatore-dhe-veprimtare-ne-demonstratat-e-vitit-1981-ne-kosove-dhe-ne-mergim/?fbclid=IwAR2VB1Gle_MjBYu4wCckt9Hx0dMJ_Ck6EnxaTyeWc8OUjSU6AgyECNBV8J8 (parë për herë të fundit 12.09.2023).

Maqastena, pjesë themeluese e grupit ilegal “Shqiptet e Lirisë” që ishte mbështetëse e demonstratave.²² Elfie Luzha, pjesë e grupit organizues të demonstratave në Kaçanik. Besa Ahmetaj ishte vetëm 16-vjeçare kur u plagos më 2 prill, në afërsi të Fakultetit Ekonomik, kur forcat ushtarake kishin hedhur zjarr mbi protestuesit.²³

Përveç qendrave kryesore të Kosovës, gratë realizonin veprimtarinë e tyre edhe në qytetet e tjera: Lumnije Musa, Zyrafete Kryeziu, Shemsije Elshani e Kada Berisha vepronin në Suharekë. Mejreme Krasniqi, Mehrije Krasniqi, vepronin në Rahovec. Mira Kuqi, Zade Kelmendi e Xhyllë Berisha, vepronin në Malishevë. Xhevë Krasniqi-Lladrovci, Xhyllë Hyseni dhe Sevdije Krsniqi, vepronin në Drenicë. Saime Isufi, Kadrije Sejdullahu, Hanife Malaj, Rexhije Malaj, Saime Limani, Xhezide Osmani, Suzana Basha, vepronin në Gjilan. Hafide Topalli, Nazife Xhemaili, Shadije Xhemaili, Minire Ramadani, Florije Ramadani, Elmaze Grainca, Shadije Lohaj dhe Lumnije Morina, vepronin në Ferizaj. Lumnije Musa, Burbuqe Hadri, Elida Zherka, Iliriana Nura, Sakibe Doli, Lemane Dobruna, Xhemile Hoti, Sevdije Zeqiri, Fiqerije Zeqiri, Nora Zherka, Iliriana Bytyqi, vepronin në Gjakovë. Remzije Maxhuni, Ajshe Osmani, Hatixhe Morina, vepronin në Mitrovicë.²⁴ Pas ngjarjeve të 1981 shumë të rinjë e të reja u burgosen. Pushteti filloi të ndalonte të drejtat elementare kombëtare si në lëmin e politikës, ekonomisë e kulturës. Gruaja shqiptare do të ishte pjesë tejet e rëndësishme e krejt ngjarjeve që karakterizuan vitin 1981 duke qenë pjesëmarrëse aktive e organizatore e demonstratave.²⁵ Por, pavarësisht dënimeve dhe persekutimeve që pësonte gruaja shqiptare e sidomos kur ishte kryefamiljare, ato nuk ndaluan veprimtarinë aktive në sferën politike. Burgosjet e gruas shqiptare vazhduan edhe pas Demonstratave të vitit 1981. Sipas të dhënave më 1982 u dënuan 7 gra; më 1983, 4 veta; më 1984, 4 veta; më 1985, 6 veta; më 1986, 9 veta; më 1987, 3 veta; më 1988, 9 veta;

²² Po aty, 171-210.

²³ Po aty, 216-218.

²⁴ *Pjesëmarrja e gruas si organizatore dhe veprimtare në Demonstratat e vitit 1981 në Kosovë dhe në mërgim* (Pashtriku, 2023)

https://pashtriku.org/pjesemarrja-e-gruas-si-organizatore-dhe-veprimtare-ne-demonstratat-e-vitit-1981-ne-kosove-dhe-ne-mergim/?fbclid=IwAR2VB1Gle_MjBYu4wCckt9Hx0dMJ_Ck6EnxaTyeWc8OUjSU6AgyECNBV8J8 (parë për herë të fundit 12.09.2023).

²⁵ Sabile Keqmezi-Basha, *Kosova...*, 380.

më 1989, 4 veta dhe më 1990 u dënuan 6 veta. Dhe si përfundim, brenda 10 vjetëve, u dënuan, gjithsej 52 gra shqiptare. Ndërsa gjatë viteve 1981-1990 në Kosovë janë dënuar 3 348 shqiptarë. Me armë zjarri policia dhe ushtria kanë vrarë 183 vetë, prej të cilëve 16 fëmijë dhe ka plagosur 616 vetë, prej të cilëve 49 fëmijë e gra.²⁶

Kërkesat dhe pjesëmarrja masive në Demonstratat e vitit 1981 treguan qartë se bashkëjetesa mes shqiptarëve e serbëve ishte ndërtuar mbi pabarazi dhe shpalosi qëllimet e vërteta të shovinistëve serbë. Jehona e ngjarjeve të Pranverës së 1981 shkoi në të gjitha vendet e tjera përmes shtypit. Ashtu si në çdo formë të Lëvizjes Nacionalçlirimtare kontributi i gruas ishte tejet i rëndësishëm edhe në Demonstratat e 1981. Ajo ishte pjesë aktive e saj duke nisur nga pjesëmarrja masive e grave, nënave, punëtoreve, studenteve e nxënësve e deri te të qenit organizatore e tyre. Gratë paralel me organizimin e demonstratave ishin edhe themeluese të grupeve ilegale, duke nisur nga vetë fakti që pushteti nuk lejonte asnjë formë demokratike për të shprehur padrejtësitë.

Për të luftuar pushtetin janë organizuar lëvizje ilegale, duke u nisur nga fakti që pushteti i atëhershëm nuk lejonte forma të tjera demokratike për refuzim të padrejtësive. Qëllimi kryesor i këtyre lëvizjeve ka qenë për çlirim kombëtar. Për shkak të aktivitetit të tyre e bindjeve ato u maltretuan, arrestuan e burgosën. Në çdo literaturë të studiuar të lëvizjeve studentore nga viti 1968 e tutje, numri i grave në lëvizje shtohet shumë dhe është problem të kalohet diçka pa qenë prezent edhe aktiviteti i studenteve në lëvizje apo grupe. Që nga përgatitjet e demonstratës së parë të 1968-së dhe 1981, studentet gra patën rol kyç. Por kontributi i gruas në mënyrë direkte dhe indirekte në Demonstratat e 1981 merr përmasë tjetër. Përmes saj u bënë pjesë e përpjekjeve të vazhdueshme për çlirim, shtetformim dhe progres. Roli i saj kundër politikave shkombëtarizuese do të vihet në pah edhe në proceset e tjera që rrjedhin në vitet e '80-ta në Kosovë si Demonstratat e 1989 e po ashtu edhe duke qenë pjesë e Kuvendit të Kosovës në fillim të viteve të '90-ta duke votuar kundër Serbisë.

²⁶ *Gratë shqiptare në burgjet jugosllave gjatë viteve 1981-1990* (Rajoni Press, 2023) <https://rajonipress.com/grate-shqiptare-ne-burgjet-jugosllave-gjate-viteve-1981-1990/?fbclid=IwAR0Hp25v5U1um4EX2Zwhc5qCbJkfU4HjELwSD6axSim-AMdfst2mbxQv3NA> (parë për herë të fundit 10.09.2023).